

## DEYİMLERİN YAPISI DEĞİŞİR Mİ?

Ahmet Turan SİNAN\*

### ÖZET

Bir dilin söz varlığı içinde önemli bir yer işgal deyimler, hazır söz kalıpları olarak bulunurlar. Türkiye Türkçesinin çok zengin bir deyim varlığına sahip olması hep vurgulanır olmuştur. Hatta deyim yapılarının renkli yüzü de birçok araştırmacıyı bu alana yöneltmiştir denebilir.

Toplum hayatının değişip gelişmesiyle koşut deyim yapıları da değişebilir, bazen de canlılığını kaybederek ortadan kaybolabilirler. Her kavramın göstergesini yapmak isteyen dilin yapısı içinde bu yetenekli söz birleşmelerini görüyoruz.

Kısa yapılar olan deyimler insanın, en az kelime ile anlamı iletme eğiliminin işaretleridir aynı zamanda. Dilin yaratıcılık özelliğinin sonucunda yan yana gelen ve deyim oluşturulan göstergeler bir bütün olarak anlamlandırılırlar. Kelimeler birbirleriyle ekli ya da eksiz kalıplaşır. Ortaya deyimlere mahsus söz dizimsel bir yapı ortaya çıkar. Bu kalıplaşma yüzünden çoklukla deyim oluşturulan unsurlar değiştirilemez. Ancak dilin doğası gereği kimi deyimlerde başta ve ortada kelime değişmelerinin gerçekleştiği görülmektedir. Deyimler kalıplaşmış yapılar ise de kimilerinde kelime başında, ortasında veya sonunda bir takım kelimelerin kendisine yakın anlamda bir başka kelime ile yer değiştirdiği görülür. Mastarla biten deyimlerde fiil unsuru dışındaki kelimelerin değişebildiği görülmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Türkçe, kelimeler, deyimler, deyimlerin yapısı, cümle bilgisi.

---

\* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü.  
El-mek:aturansinan@yahoo.com

---

### **Turkish Studies**

*International Periodical For the Languages, Literature  
and History of Turkish or Turkic  
Volume 4/8 Fall 2009*

---

**DO STRUCTURES OF IDIOMS CHANGE?****ABSTRACT**

Idioms that have an important place in a language exist as ready word patterns. It has always been emphasized that Turkey Turkish has plentiful idioms. It can even be said that colorful side of idiom structures has directed many researchers to this field.

Idiom structures can change and sometimes they can disappear by losing their liveliness in parallel with the change and development of society. We see this talented word combination in the language structure showing each concept's indications.

Short structures, idioms, are also the sings of human's tendency to convert the meaning in shortcut way. The signs which come together and form idiom as a result of creativeness of language are idioms gain meaning as a whole. Vocabularies are structured with or without affixes. The situation special to word-combinations emerges. The factors constructing the idioms can not be changed due to this structure. However, word changes at the beginning and in the middle of some idioms can be seen. Even if idioms are structured, it is seen that they replace with another word related in meaning sometimes at the beginning of the words, in the middle or at the end. It is also seen that, in idioms ending with infinitive, the words except verbs can change.

**Key Words:** Turkish, words, idioms, structures of idiom, syntax.

Dil, bilindiği gibi insanlar arasında iletişimi sağlayan, kendine göre yasaları olan ve bu yasalar ekseninde gelişen ve değişen toplumsal ve uzlaşimsal bir araçtır. Bütün bu özellikleriyle de dil, insan türüne özgüdür. Chomsky; "*Dil, özünde yalnızca insanlara ait, ciddi patolojik durumlar dışında tüm insanlar arasında neredeyse hiç farklılık göstermeyen ve doğuştan var olan biyolojik ortaklığımızın genel bir parçasıdır*" diyerek dilin, düşüncenin, eylemin ve toplumsal ilişkilerin ilişkisine işaret eder (Chomsky, 2009:13).

---

**Turkish Studies**

*International Periodical For the Languages, Literature  
and History of Turkish or Turkic  
Volume 4/8 Fall 2009*

Bir dilin söz varlığı içinde önemli bir yer işgal eden deyimler, hazır söz kalıpları olarak bulunurlar. Türkiye Türkçesinin çok zengin bir deyim varlığına sahip olması hep vurgulanır olmuştur. Hatta deyim yapılarının renkli yüzü de birçok araştırmacıyı bu alana yöneltmiştir denebilir. Deyim yapılarının basit görünen yapısı üzerine birçok kişi adeta bu alanda bir şeyler yazma gereği duymuş ve içi boş çok sayıda makale ve bildirin yayımlandığı görülmüştür. Daha önceki bir makalemizde “**deyim**“ kavramını önceki çalışmalarımızın ışığında açıklamaya çalışmıştık (Sinan, 2008: 91).

Kaşgarlı Mahmud devrinden beri Türkçenin söz varlığı içinde önemli miktarda deyim mevcut olduğunu biliyoruz. Bu deyim varlığı zamanın gerektirdiği değişiklikleri; ses, şekil ve sözlük açısından yaparak daha da zenginleşerek zamanımıza kadar gelmiştir. Şahin, bu hususta; “*Bu iki baş eserde Türk dilinin atasözleri ve deyimleri açısından son derece zengin bir malzeme bulunmaktadır. Kutadgu Bilig, Türkçe yazılmış olması, konusu ve üslubu nedeniyle bu malzemeler konusunda daha zengin olsa da Divanu Lügati’t-Türk’te yer alan atasözü ve deyim malzemesinin sayısı da az değildir.*” der (Şahin, 2009: 2020).

Deyimlerimizdeki kimi ses ve anlam olaylarını **Türkçenin Deyim Varlığı** adlı eserimizde incelemiş olduğumuzdan bu makalemizde deyimlerimizin kimi şekil özelliklerini belirtmek istiyoruz (Sinan, 1991:206). Bunu yaparken de daha önce bu konuda yayımlanmış olduğumuz eserimizdeki -17137 deyim- sınıflandırmanın bir bölümünü de kullanacağımızı da belirtmiş olalım. Bir dilin söz varlığı içinde atasözü ve deyimlerin önemi büyüktür. Türklerin tarih boyunca yarattıkları maddi ve manevi kültür unsurlarını anlayabilmenin bir yolu da dilden geçmektedir. Maddi ve manevi kültürle ilgili kavramları anlatan leksik yapıların incelenmesinin önemini anlatan Aksan; “**...Türk kültürünün çeşitli yönlerine olduğu gibi, değişik kavramların karşılıklarının, sözcük, deyim, terim ve atasözlerinin dilde geçirdikleri değişimlere de ışık tutacağı kanısındayız**” demektedir (Aksan, 2008: 17).

### 1. DEYİMLERDE KALIPLAŞMA

Bilindiği gibi deyimler bir dilde önceden var olan hazır söz kalıplarıdır. Toplum hayatının değişip gelişmesiyle koşut deyim yapıları da değişebilir, bazen de canlılığını kaybederek ortadan kaybolabilirler. En az iki kelimededen oluşan deyimler, dilin söz yaratma gücünün göstergesidirler. Her kavramın göstergesini yapmak isteyen dilin yapısı içinde bu yetenekli söz birleşmelerini görüyoruz. Kısa yapılar olan deyimler insanın, en az kelime ile anlamı iletme

### **Turkish Studies**

*International Periodical For the Languages, Literature  
and History of Turkish or Turkic  
Volume 4/8 Fall 2009*

eğiliminin işaretleridir aynı zamanda. Dilin yaratıcılık özelliğinin sonucunda yan yana gelen ve deyim oluşturduğu göstergeler bir bütün olarak anlamlandırılırlar (Uzun, 1991: 30). Deyimleşme sürecinde kalıplaşma gerçekleşirken sınırlı sayıda kelime görev alır. Türkiye Türkçesindeki deyim varlığının kelime sayısına göre yapılmış olan sınıflandırmada iki ve üç kelimedenden oluşan deyimlerin % 86'lık bir oran oluşturduğu görülmüştür. Bu konuda Sinan:

**“ 1. İki kelimedenden meydana gelen deyimler**

10790 deyim iki kelimedenden meydana gelmiştir. Bu toplam deyimlerin % 63'lük bir bölümünü meydana getirir.

**1. Üç kelimedenden meydana gelen deyimler**

3918 deyim mevcuttur. % 22.8' lik bir oranı ifade etmektedir.

**2. Dört kelimedenden meydana gelen deyimler**

1592 deyimle üçüncü sırada yer almaktadır. % 9'luk bir orana sahiptir.

**3. Beş kelimedenden meydana gelen deyimler**

443 deyim mevcuttur. Bu da % 2.5'lik bir orandır.

**4. Altı kelimedenden meydana gelen deyimler**

Altı kelimedenden oluşan 243 deyim oranı % 1.4'tür.

**5. Yedi kelimedenden meydana gelen deyimler**

75 örnek mevcuttur.

**6. Sekiz kelimedenden meydana gelen deyimler**

54 örnek mevcuttur.

**7. Dokuz kelimedenden meydana gelen deyimler**

21 örnek mevcuttur “ der (Sinan, 2001: 95-96).

Deyimlerimizin ortaya çıkışında Türk halk şiirinin temel özelliklerinden biri olan ölçü düzeninin etkili olduğu da görülmektedir (Sinan, 2008: 1). Kalıplaşma deyimlerin belirgin özellikleri arasındadır. Kelimeler birbirleriyle ekli ya da eksiz kalıplaşır. Ortaya deyimlere mahsus söz dizimsel bir yapı ortaya çıkar. Karaağaç bu konuda, “*Deyimin anlamı, deyim kuran sözlerin anlamları, hatıra getirilmeden bütün olarak anlaşılır, dil birimlerinin de bir üstünde yeni bir saymaca bütün, yeni bir türemiş anlam olarak*

*bilinir: kalem oynatmak, pileyi deve yapmak vb*” demektedir (Karaağaç, 2009: 25). Bu kalıplaşma yüzünden çoklukla deyimleri oluşturan unsurlar değiştirilemez. Ancak dilin doğası gereği kimi deyimlerde başta ve ortada kelime değişmelerinin gerçekleştiği görülmektedir. Özellikle mastarla sonlanan deyimlerde farklı şekil, zaman ve şahıs ekleri ile kalıplaşmış örnekler de bulunmaktadır. Bu biçimde kalıplaşmış deyimlerin atasözlerine de yaklaştıkları görülmektedir (Subaşı, 1991: 58). Bir şekil ve zaman ekiyle kalıplaşmış 878 deyim kalıplaşma özellikleri aşağıda verilecektir. Bunların kimilerinde dil kullanıcının ya da anlatıcısının tercihiyle olsa gerek göze çarpan bir husus deyimlerin fiil unsurunun iki, üç zamanla da kalıplaşmış olmasıdır:

Analar neler doğurmuş/ **doğuruyor!**

Ayaz paşa kol geziyor/ **kola çıkmış, çıktı.**

Boşa koydum dolmadı/**dolmaz** doluya koydum almadı/**almaz.**

Burnunu sıksan canı çıkacak/ **çıkarm.**

Dam yandı/ **yanarsa**, içindeki sıçan da (**birlikte**) yandı/ **yanarm.**

Horoz evlenir/ **evlendi**, tavuk tellenir/ **tellendi.**

Şeytan dedi ki/ **diyor ki.**

Şeytan geçti/ **geçmiş** gibi.

Birer cümle yapısında olan bu deyimlerin diğerlerinden farkı sadece şekil ve zaman eki ile kalıplaşmış olmalarıdır. Bu özelliğe sahip deyimlerin sayısal değerleri şu şekildedir.

Bildirme Kipleri: Geniş zaman: 269, görülen geçmiş zaman: 149, duyulan geçmiş zaman: 77, şimdiki zaman: 42, gelecek zaman: 14 deyim olmak üzere toplam 551 örnek saptanmıştır.

Tasarlama Kipleri: Emir: 257, istek: 54, dilek-şart: 15 ve gereklilik: 1 olmak üzere toplam 327 deyim vardır.

Yukarıdaki dağılım; **geniş** ve **görülen geçmiş zaman** ile **emir** çekiminin çok sayıda örnek olduğunu gösteriyor. Geriye kalan sınırlı örnekler arasında gereklilik kipinin sadece; "ya bu deveyi **gütmeli**, ya bu diyardan **gitmeli**" deyiminde geçtiği saptanmıştır.

---

### **Turkish Studies**

*International Periodical For the Languages, Literature  
and History of Turkish or Turkic  
Volume 4/8 Fall 2009*

---

**Bildirme Kipleri**

**Geniş zaman:** 269 deyim ile en çok kalıplaşma geniş zamanlardır. Bunların 206'sı olumlu, 63'ü de olumsuzdur. **Olumlu:** Acayip işler tavuk kişner, it ite buyurur it de kuyruğuna, ne kokar ne bulaşır. **Olumsuz:** Azında ayran durmaz, çabalama kaptan ben gidemem, çıktı dokuza, inmez sekize.

**Olumlu ve olumsuz kullanılanlar:** Kimi deyimler iki cümleden oluşmuşlardır. Bu cümlelerin biri olumlu biri de olumsuz olabilir: Dininden döner sözünden dönmez, hem döver hem ağlatmaz, ne olur ne olmaz, sahibi razı olur tellâl razı olmaz.

**Olumsuz ve olumlu kullanılanlar:** Hasan almaz basan alır, yağ bulamaz aşına fesleğen sokar başına.

**Şahıs eklerinin durumu:** Kalıplaşma, 231 deyimle en çok 3. tekil kişide görülmektedir. Kalıplaşmış deyimler içindeki sıklık oranı ise % 87.8'dir. Diğerlerinin örnek deyimleri aşağıdadır.

**1. Tekil :** Ağzına biber korum ha!, ben şahımı bu kadar severim, çabalama kaptan ben gidemem.

**2. Tekil :** Bana mı inanırsın ahırdaki eşeğe mi?, bizim evde yalanırsın Kirkor'un bağında mı ürürsün?, sen herkesi kör, âlemi sersem mi sanırsın?

**3. Tekil:** Geniş zamanla kalıplaşmış deyimler içinde en çok kullanılan şahıs ekidir: Âleme verir talkını kendi yutar salkımı, bir buldu iki ister akça buldu çıkın ister, biz kırk kişiyiz, birbirimizi biliriz.

**1. Çoğul :** Adımız oruspu ekmeğimizi kuru yeriz, ben hancı sen yolcu iken elbet gene görüşürüz, gülü tarife ne hacet ne çiçektir biliriz, herkes gider Mersin'e biz gideriz tersine.

**2. Çoğul :** Siz bilirsiniz!

**3. Çoğul :** Anlatışa göre verirler fetvayı.

**Görülen Geçmiş zaman:** Bu zamanla kurulmuş 149 deyim; 137 tanesi olumlu, 12'si olumsuzdur. Bir kaç birleşik cümlede ise temel cümle olumsuzdur.

**Olumlu :** Açtı ağzını yumdu gözünü, Karadeniz'de gemilerin mi battı?, söz söyledi bal kabağı.

**Olumsuz :** Boşa koydum dolmadı doluya koydum

---

**Turkish Studies**

*International Periodical For the Languages, Literature  
and History of Turkish or Turkic  
Volume 4/8 Fall 2009*

almadı, kırmızı dipli Varna mumu ile davet etmediler ya!, soğan dikmedim acısını çekmedim.

### Şahıs ekleri

151 deyimden 122'si 3. tekil şahıs eki ile kalıplaşmıştır. Oranı % 80'dir. Geriye kalan 29 örnek arasında 2.çoğul şahıs eki taşıyan deyim yoktur.

**1. Tekil** : 9 örnek mevcuttur: Kan ettim kapına düştüm, ne dedim de?, oldum bittim, talihim olsaydı anamdan kız doğardım.

**2. Tekil** : 5 örnek bulunmaktadır: Bir sıçradım çekirge iki sıçradın çekirge, işte şimdi kuşa benzedin!, şimdi yaya kaldın Tatar ağası.

**3. Tekil** : 122 deyimde kullanılmaktadır: Benden günah gitti, eski çamlar bardak oldu, maymun gözünü açtı.

**1. Çoğul** : 12 örnek bulunmaktadır : Astığı astık kestiği kestik, iki şilte bir yastık onu da terkiye astık, öğünme çeltik yel esti gördük.

**3. Çoğul** : İç dedilerse çeşmeyi kurut demediler ya, Kırmızı dipli Varna mumu ile davet etmediler ya!, tecrübeyi göğe çekmediler ya!

**Duyulan Geçmiş Zaman:** 77 deyim bu zamanla kalıplaşmıştır. 13'ü olumsuz, 64'ü olumludur. Duyulan geçmiş kipinde kalıplaşmış deyimler olumlu kullanılmaktadır.

**Olumlu:** Ahı gitmiş vahı kalmış, azmış kudurmuş, balta dememiş, tazı o tazı ama çulu değişmiş.

**Olumsuz** : Âbudanesi tükenmemiş, dilenciye hıyar vermişler eğri diye beğenmemiş, ütü görmemiş.

**Şahıs ekleri:** 77 deyimden ikisi dışında hepsi 3. tekil şahıs ile kalıplaşmıştır.

**1. Tekil** Ben gidemem bendere, alışmışım kaba döşek mindere

**3. Tekil** Aslan sütü emmiş, çifte kavrulmuş, karı şerrine uğramış.

**3. Çoğul** Benim gibi kızı kebab edip de senin ağzına hazırlamışlar

### **Turkish Studies**

*International Periodical For the Languages, Literature  
and History of Turkish or Turkic  
Volume 4/8 Fall 2009*

---

**Şimdiki zaman** : Bu zamanda kalıplaşmış 42 deyim bulunmaktadır. Bunların 38 tanesi olumludur.

**Olumlu** Artık çok oluyorsun, ayaz paşa kol geziyor, bulmuş da bunuyor.

**Olumsuz** At pazarında eşek osurtmuyoruz!, ne alıp veremiyor?, ya dayak yememiş ya sayı saymasını bilmiyor.

### Şahıs ekleri

**1. Tekil** : 3 örnek bulunmaktadır: Ye köteği ver ceremeyi ben arkanda duruyorum, sen giderken ben geliyordum!, neler işitiyorum!

**2. Tekil** Artık çok oluyorsun, sen kiminle dans ediyorsun?, tabakhaneye bok mu götürüyorsun?

**3. tekil, 1.çoğul, 2.çoğul ve 3. çoğul** şahıslarda örnek bulunmamaktadır.

**Gelecek Zaman:** Bu zaman eki ile kalıplaşmış 12 deyim mevcuttur. Tamamı olumludur. 11 deyim 3. tekil, 1 deyim de 2.tekil şahıs eki taşımaktadır : Anam beni bir daha mı doğuracak?, ölme eşeğim ölme yaza yonca bitecek, sen hocan kadar mı bileceksin!

### Tasarlama Kipleri:

**Emir:** Geniş zaman çekiminden sonra en çok rastlanan kalıplaşma 257 örnekle emir çekimindedir. Bu deyimlerin bir kısmı dua, beddua ve temenni anlatır.

**Olumlu** : 235 örnekte meydana gelen kalıplaşma olumludur: Adamlık sende kalsın, al dağlardan kengeri ver devenin ağzına, çocuktan al haberi!

**Olumsuz** : Etme eyleme, geç olsun da, güç olmasın, öl de baygınlık gösterme, övünmek gibi olmasın.

**Şahıs ekleri** : Emir çekiminde en çok kalıplaşan şahıs 2. tekil şahıstır. Bu şahıs ekiyle kalıplaşmış 140 deyim emir kipiyle kalıplaşmış deyimler arasındaki payı % 54'tür. İkinci sırada %43 'lük oranla 111 deyimde kalıplaşan 3. tekil şahıs gelmektedir.

**2.Tekil şahıs** : Adam ol baban gibi eşek olma, bırak işini, kaşı başını, öp babanın elini!

**3.Tekil şahıs** : Allah mübarek etsin, Allah' ımı seven tutmasın, Analı babalı büyüsün, çevir kazı yanmasın.

---

### **Turkish Studies**

*International Periodical For the Languages, Literature  
and History of Turkish or Turkic  
Volume 4/8 Fall 2009*



**2. Çoğul şahıs :** Ekmek Bedir'in su Hıdır'ın, yiyin için kudurun, siz sağ olun, siz siz olun.

**3. Çoğul şahıs :** Bana da ..... demesinler

**İstek :** Bu kip ile kalıplaşmış 54 deyim bulunmaktadır. Tamamı olumludur: Arap olayım, emret findık kabuğuna gireyim, sabah ola hayrola, yağ dök yala.

**Şahıs ekleri :**

**1. Tekil:** İstek çekiminde en çok rastlanan şahıstır. 29 örnek vardır: Adım adım yer edeyim, gör sana neler edeyim, emret findık kabuğuna gireyim, lâf kıtlığında asmalar budayayım, ne sen sor ne ben söyleyeyim, yılanı sen tut gözüne ben bakayım.

**2. Tekil:** Altı örnekte görülüyor: Azı torba değil ki dikesin, âlemin azı torba değil ki büzesin, boyacı küpü değil ki hemen daldırıp çıkarasın.

**3. Tekil** Âdet yerini bulsun diye, eyyam ola yel ese, iş olsun diye.

**1. Çoğul** Biraz da biz ölelim, o yaprağı çevirelim, yürü de enseni görelim!

**Dilek-Şart:** 15 örnekte görülür. Tamamı da 3. tekil şahısla kalıplaşmıştır: Cihan bir yere gelse, çatlasa da patlasa da, dili olsa da söylese, dünya bir araya gelse, götü varsa, haddi varsa, hapırsa da köpürse de, hiç değilse, iki eli kanda olsa, iki eli kızıl kanda olsa, ne de olsa, ne kadar olsa, olsa olsa, varsa o yoksa o

**Gereklilik:** Bu kip ile sadece; **ya bu deveyi gütmeli, ya bu diyardan gitmeli** deyimini bulunmaktadır.

**Birleşik Çekim:** Deyimler sözü en kısa yoldan ve çarpıcı bir anlatımla ifade ederken bunu hep basit çekim ile yaparlar. Bu yalın anlatım tercihinin rağmen çok az da olsa birleşik çekimle kalıplaşmış örnekler bulunur. Metinde sadece geniş zaman ve istek kipiyle kalıplaşmış 6 örnek mevcuttur.

**Geniş zamanın rivayeti:** Analar neler doğurmuş.

**Geniş zamanın hikâyesi:** Bahtım/talihim olaydı anamdan kız doğardım.

**Geniş zamanın şartı:** Ecel aman verirse, ecelden aman olursa.

---

### **Turkish Studies**

*International Periodical For the Languages, Literature  
and History of Turkish or Turkic  
Volume 4/8 Fall 2009*

**İstek kipinin hikâyesi:** Ha şunu bileydin! Pişirdiği aş olaydı, başımı yaran taş olaydı.

## 2. DEYİMLERDE KELİME DEĞİŞMELERİ

Dil sürekli gelişen ve değişen bir sosyal kurum olarak bilinir. Buran, bunu belirtirken; “*Dillerin sabitleşmiş, değişmez bir kısım müşterek taraflarının olduğu muhakkaktır. Ancak, dillere canlılık, ‘canlı bir varlık’ olma özelliği katan, hareketli taraflarıdır. Bu hareketli yanlarından biri de, dillerin devam eden, sürekli bir değişme ve gelişme gösteren muhtelif temayülleridir*” der (Buran, 2008:153).

Deyimler kalıplaşmış yapılar ise de kimilerinde kelime başında, ortasında veya sonunda bir takım kelimelerin kendisine yakın anlamda bir başka kelime ile yer değiştirdiğini görülür. Masterla biten deyimlerde fiil unsuru dışındaki kelimelerin değişebildiği görülmektedir. Elbette bu değişme her türlü kelime ile değil, sınırlı sayıda kelime ile kalıplaşma çerçevesinde birbirlerinin yerini almaktadır. Birbirinin yerini alan kelimelerin durumu dikkatle incelenirse kelimenin değişmesi halinde işlevlerinin değişmediği görülür. Yani aynı işlevi yüklenebilecek ve deyimini oluşturan kelimelerin bütünüün yarattığı ortak anlamı bozmayacak bir yer değiştirme söz konusudur. Yoksa kimi örneklerde aralarında anlamca hiç bir ilgi olmayan kelimelerin de birbirlerinin yerini aldığı görülmektedir. Bu tür 2660 deyim mevcuttur. Bu sayı toplam deyim sayısı içinde % 15’lik bir orana sahiptir ve azımsanmayacak bir ölçüdedir. Bu sayının yüksek olmasında deyim kullanan farklı kesimlerin kendi sosyal durumlarına, çevrelerine göre değişiklik yapmaları etkili olmaktadır. Buna göre ilk kelimesi değişebilen deyim sayısı toplamı 581’dir. Bunların 482 tanesi masterla sonlanan deyimlerdir. Bir de kelime ortasında ve sonunda yakın anlamlı veya başka bir kelime ile yer değiştirebilen deyimler bulunmaktadır.

### 2.1. İlk Kelimesi Değişken Olan Deyimler

581 deyim ilk kelimesi yakın anlamlı, anlamdaş veya birbirini işlev açısından tutan bir başka kelime ile yer değiştirebilmektedir.

Anadan/ **Allah' tan** sıska, ne yapsın muska.

Davulcu/ **hallaç, kalaycı** osuruğu gibi araya girmek.

Dev/ **at, hamam** anası.

---

### **Turkish Studies**

*International Periodical For the Languages, Literature  
and History of Turkish or Turkic  
Volume 4/8 Fall 2009*

Kadın/ **avrat** ağızlı.

Gâvur/ **eşek, katır, keçi** inadı.

İciği ciciği/ **ıçığı cıçığı** çıkmak.

Kara kara/ **pis pis, kötü kötü** düşünmek.

Kazık/ **baston** yutmuş gibi.

## 2.2. Son Kelimesi Değişken Olan Deyimler

Masterla biten 1230 deyimde fiil unsuru bir başka fiil ile yer değiştirebilmektedir:

Bir kıyamettir gitmek/ **kopmak**.

Bülbül gibi konuşmak/ **konuşturmak, okumak, ötmek, söylemek, söyletmek**.

Curcunaya çevirmek/ **döndürmek, vermek, kalkmak**.

Çarkına okumak/ **etmek, yapmak**.

Örneklerden de anlaşıldığı gibi: **gitmek-kopmak; konuşmak-konuşturmak, okumak, ötmek, söylemek, söyletmek; çevirmek-döndürmek, vermek, kalkmak; okumak-etmek, yapmak** fiilleri bir deyim yapısı içinde yer değiştirdikleri zaman deyimlerde anlam bütünlüğü bozulmamaktadır.

## 2.3. Ortasında Değişken Kelimesi Olan Deyimler

339 deyim bu yapıdadır. Birbirlerinin yerini alan kelimeler, anlam bakımından birbirlerine yakın veya anlamdaş olarak gösterilebilecek kelimelerdir. Birbirlerinin yerini alan, aynı anlam bütünlüğü içinde bir kavramla ilgili yakın anlamlı kelimeler diye adlandırabileceğimiz bu kelimeler aynı isim çekim eklerini de almaktadırlar. Bu özellikleri sebebiyle bu deyimleri taşıdıkları eklerle birlikte verilmiştir. Bazı örneklerde de değişen kelimeler arasında fiilimsiler de bulunmaktadır.

### 2.3.1. İsim Çekim Eki Alan Kelimeler

234 deyimde; isim çekim ekleri almış ve birbirlerinin yerine geçmiş bu kelimelerin birçoğu eşya, kişi ve hayvan isimlerinden oluşmaktadır: abdestinde-niyazında; afakı-dünyayı; ağızına-ağızında; ağızını-gözünü; akıntısına-akarına; alta-altına; altına-ardına; ardına-(geri, arkasına); arkasına-ardına; arkasında-arkasından; aşı-pilâvı; atatopall eşeğe; ayağa-yere; ayağı-(ayağına, eteğine); ayağımı-bacağımı;

## **Turkish Studies**

*International Periodical For the Languages, Literature  
and History of Turkish or Turkic  
Volume 4/8 Fall 2009*

balda-yağda; bastığı-geçtiği; başına-başında; başına-sakalina; başından-sakalından; başını-sakalını; baştan-başından; belâsını-cezasını; belâya-derde; beygiri-(öküzü, mandası, sığırı); bir şeyde-bir şeyin üzerinde; boğazına-burnuna; boynunda-boynuna; canına-içine; cebine-(cüzdanına, kesesine); cehenneme-ateşe; ciğerine-yüreğine; çarığı-(külâhı, pabucu); çarşıya-pazara; çayda-(kıyıda; derede); çergesinde-evinde; çıkarı-çıkan sözü; çivisi-bir tahtası; çorbaya-köfteye; çukura-kuyuya; çuvala-harara; daldan budaktan-çöpten; dediği-söylediği; dışından-üzerinden; dikkate-itibara; direği-mereği; dört çiftesine-kayığına; duvara-duvardan duvar; dünyayı-ahreti; düze-düz; ele-ellere; eleğini-duvara;eline-(koluna, koltuğuna); elle-elin; ete-ite; ettikten-geçtikten; evinden-(yerinden, yuvasından); gediğine-yerine; göbeğine-karnına; götüne-kıçına; havadan-telden; havutuyla-hamutuyla; içine-yüreğine; ipe-rafa; işe-şeye; işi-hizmeti; ite-(köpeğe, maymuna); kabuğunu-incir çekirdeğini; kalburla-elekle; karnına-göbeğine; kaşığı-(kalıbı, aşı, lokması); kendinden-menkul; kırkı-bini; kıyısından-(ucundan, köşesinden); kolu-ayağı; kovanına-yuvasına; kovuğuna-oyuğuna; köpekler-itler; kuyruğu-tüyü; lâfi-sözü; misali-gibi; nâra-ateşe; nişanı-şanı; oğlana-çocuğa; ortaya-meydana; paçalarından-parmağından;palamuda-sumağa; rüyası-düşü; sapan taşı-kurşun; sıkımlık-pençelik; sokağa-denize; sokakta-pazarda; sokakta-yabanda; sözünü-dediğini; şapa-karaya; şüphesi-kuşkusu; tarafı-yanı; taş- duvara; tavuğuna-kedisine; telâşa-(patırtıya, gürültüye, ateşe, velveleye); telden-havadan; tepesine-topuğuna; tıklarında-yolunda; topuklarına-topuklara; topunu-topuzunu; tozu-türabı; ucunda-üzerinde; ucuyla-kuyruğuyla; üste-suyun üstüne;üstünde-üzerinde; üstünde-üzre; üstüne-başına; üstüne-üzerine; üstüne-(üzerine, yüzüne); üzerinde-üstünde;üzümün-kirazın; vakti-(hali, takati); yağda-balda; yağmaya-(talana, yele); yastığa-yatağa; yastıkta-yatakta; yaydan-yayından; yerde-birinde; yerde-yolda; yere-toprağa; yere-yerlere; yere-(yerlere, yerin dibine); yerinden-yerine; yönü-yanı; yeri; yukarı-yüceye; yuvasına-(inine, deliğine, kovanına); yüksekte-yükseklerde; yüreğe -içine; yüzüne-yüzüne gözüne.

### 2.3.2. İsim Çekim Eki Almayan Kelimeler

İsim çekim eki almadan, birbirlerinin yerini alan kelimelerin bulunduğu deyim sayısı 105'tir. Ancak bir kaç örnekte kelimelerden biri ya isim çekim eklerinden birini ya da çoğul ekini alabilmektedir:

açık-ayrık; ağır- ağıra; ağırdan; aksi-ters; al al-pençe pençe; armut-ahlat; atlı-tatar; ayak-etek; bardak-kaşık; baş-can; bek-(bey,cuk, çift); beş para-bir akçe; beş-(yüz, bin); beşlik-(metelik, onluk); bin-

### **Turkish Studies**

*International Periodical For the Languages, Literature  
and History of Turkish or Turkic  
Volume 4/ 8 Fall 2009*

kırk; bir şey-hiçbir şey; bir-iki; bir-yeksan; bit-pire; bok-leke; bucak-köşe; can-canını; çehre-(surat, yüz); çek-(bono, senet); çomaksız-değneksiz; çorba-(kar, karpuz); çömçe-kepçe; dana-danalar; dar-darda; darlık-yokluk; değişik-başka; değnek-sopa; derman-deva; dertsızı; devlet kuşu-tâcı; dirhem-kaşık; döşek-yatak; durak-otur; dümdüz-düz; dünya-(âlem, cihan); etek-ayak; eyvallah-minnet; fare-sıçan; fazla-ziyade; gibi-kadar; göt-kıç; gün-gece; hâl hatır-hatır; hâl-şey; hâlel-hata; hasır-kilim; hata-(hâlel, zarar); hiç bir şey-(uçan, kaçan kuş); iyi-fena; kabahat-kaza; kan-hûn; kan-kin; kapı-mahalle; kara-siyah; kaza-sakatlık; kış-pist; kışt-kışt; koz-ceviz; lâf-lâkırdı; lâf-söz; kuvvetli-güçlü; lâkırdı-lâf; Mağribî gibi-Mağribîye dönmek; medet-imdat; mertek-direk; nefes-soluk; od-ateş; pala-kılıç; palamut-sumak; para-pul; pay-paha; pelesenk-(persenk,vird); pilâv-helva; rast-(karşı, denk); rehber-kılavuz;rüsva-kepaze; sağ-sol; sağlama-sağlam kazığa; sap-balta; söz-laf; süt-yağ; şart-boş; şeker renk-limoni; şerbet-kan; şey-çöp; şey-iş; tabir-tarif; torba-tosun; vık vık-fık fık; yağ-yağlı; yaş-yaşlar; yel-yeller; yordam-(erkân, yolak); yorgan-döşek; zil-dümbelek.

### 2.3.3. Diğerleri

Bu grupta sıfat-fiil, zarf-fiil, ek-fiilin zarf fiili olan -ken ekinin ve şart ekinin yer değişen unsurlarda yer aldıkları görülmektedir. 510 deyimde görülmektedir : çekecek-toplayacak; olunmayacak-olmayacak; gelen-gelmeyen; vurmuş-döğmüş; kokmuş-kokacak ; vurmuş-döğmüş; düşürüp-toplayıp; edip-deyip; eleyip-eğirip ; gelip-inip ; gezip-yürüyüp ; kesip-kısıp ; koyup- alıp ; oturup-kalkıp ; yarılıp-açılıp; yedirip-aş verip; yiyip-ye.yıkılsa-yansa ; girse-düşse; derken-silerken ; derken-yaparken ; kaynarken-yanarken.

### SONUÇ

Yukarıda vermiş olduğumuz örneklerden de anlaşılacağı üzere deyimler kalıplaşmış yapılar olmalarına rağmen azinsanmayacak ölçüde; aynı veya yakın anlamda değişebilen unsurlara sahiptirler. Değişen ve gelişen toplum hayatının dile yansması sonucunda kalıp yapılarda bile değişim kaçınılmaz olabilmektedir. Bunların bir bölümünde toplum tarafından ayıp sayılan kimi kelimelerin yerine onlardan daha hafif anlam taşıyan kelimelerin getirilmesi söz konusudur. Kimilerinde ise deyim kullananların sosyal düzeyleri ve eğitim durumları etkili olmuş olabilir.

### **Turkish Studies**

*International Periodical For the Languages, Literature  
and History of Turkish or Turkic  
Volume 4/8 Fall 2009*

**KAYNAKÇA**

- AKSAN Doğan, (2008), **Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü**, Bilgi Yay., Ankara.
- BURAN Ahmet, (2008), **Makaleler** (Haz. Ercan Alkaya vd.), Turkish Studies, Ankara.
- CHOMSKY Noam, (2009), (Çev. Veysel Kılıç), **Bilgi Sorunları ve Dil**, BGST Yay., İstanbul.
- KARAAĞAÇ Günay, (2009), **Türkçenin Söz Dizimi**, Kesit Yay., İstanbul.
- SİNAN Ahmet Turan, (2001), **Türkçenin Deyim Varlığı**, Kubbealtı Yay., Malatya.
- SİNAN Ahmet Turan, (2008), "Deyim Kavramı Üzerine Notlar-1", **F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, C.18, S.2, s. 91-98, Elazığ.
- SİNAN Ahmet Turan, (2008), "Türkiye Türkçesindeki Deyimlerde Ölçü ve Ahenk", **VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, 20-28 Ekim 2008- Ankara.
- ŞAHİN Hatice, (2009), "Kaşgarlı'dan Günümüze Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 4/3, s. 2020-2036.
- UZUN-SUBAŞI, Leyla, (1991), "Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri", **Dilbilim Araştırmaları 1991**, Ankara, s. 29-39.
- UZUN-SUBAŞI, Leyla, (1991), "Türkçedeki Deyim Yapılarında Biçimbilimsel ve Sözdizimsel Özellikler", **Dilbilim Yazıları 1991**, Hitit Yay., s. 57-64.